

mondja, hogy „a jezsuitáknak Magyarországon semmi állandó fekvő jószáguk és birtokjoguk ne lehessen”. Szerzőnk szerint tehát főleg ez magyarázza — a jezsuita rend ellenállása, valamint a Pázmány személye ellen indított rágalomhadjárat mellett — a nagyhatalmat birtokló *protestáns rendek* ellenállását a jezsuita kinevezésével szemben. „Ez az oka annak, hogy Habsburg-résről mindenképpen el kívánták érni: Pázmányt V. Pál még a kinevezés előtt vegye ki valamilyen módon a Jézus Társaságból.” (52.)³

Fontos új adalékkal szolgál Tusor arra vonatkozólag, hogy *miért éppen a szomaszka rendbe* való átlépést javasolta Klesl bécsi érsek Borghese bíborosnak 1616. január 11-én kelt levelében. (316sk.) Tusor szerint „a válasz egyszerű: a prágai nuncius, a Pázmány kinevezése mellett elkötelezett *Placido de Mara* éppen ekkoriban alapított a szomaszákáknak jól dotált kollégiumot dél-itáliai püspöki székhelyén, Melfiben. Innen jön tehát a kapcsolat.” (316.) Tusor részletesen kifejti az általa felkutatott dokumentumok alapján De Mara nuncius szerepét a terv megvalósításában, a Pázmány elleni rágalmak, feljelentések tisztázásában. (317sk.)⁴

Tusor Péter „mikropolitikai tanulmánya” Pázmány Péter érseki kinevezésének történetét az 1615–1616-os évekre összpontosítja; a szövevényes politikai és diplomáciai vonatkozásokat, a *Habsburg-ház és a Vatikán kapcsolatait* hosszan tárgyalja új dokumentumok alapján. De — amint Lukács Lászlóval megmutattuk — a Pázmány érseki kinevezése körüli bonyodalmak *hosszabb folyamatba* illeszkednek.⁵ Fontos a grazi professzor cenzúra-ügye és az 1610 után Felső-Magyarországon apostolkodó térítő elleni rágalmak („nő-ügy”: Balassáné Bakits Margittal való kapcsolata) miatt kitört lelki válsága, hiszen már Aquaviva generális engedélyét kérte, hogy átléphessen a karthauzi rendbe.

Tusor Péter így foglalja össze új monográfiája újdonságait: „A kutatás által eddig használt források eredetiben történő, kritikai, fontosabb esetekben filológiai igényű újraolvasása, illetve számottevő újabb dokumentáció hasznosítása az eddigiéknél részletesebb történeti rekonstrukciót tett lehetővé. Elvégzése során mindenekelőtt tisztázni tudtuk, hogy Pázmánynak érseki kinevezése előtt miért kellett átlépnie egy másik szerzetesrendbe.” (312.) Amint ezt már P. Óryval megmutattuk, valójában csak *pro forma* történt ez az „átlépés”, mert a jezsuita Pázmány csak novíciusjelölt volt a szomaszákáknál, de ott nem tett fogadalmat. Ha sajátos körülmények között is — pápai engedéllyel —, de egyházjogilag teljesen szabályosan lett esztergomi érsek. 1616. szeptember 28-i uralkodói kinevezésének elfogadá-

sakor a kánonokkal és lelkiismeretével összhangban járt el.

Végigkövetve bonyolult fejtegetéseit, dokumentumokkal alátámasztott érvelését, végül örömmel állapítottam meg, hogy Tusor Péter lényegében igazolta végkövetkeztetésünket: „Pázmány nemcsak személyes meggyőződése szerint, hanem jogerősen is jezsuita maradt.” („Collectanea Vaticana Hungariae, Classis I, vol. 13”, Gondolat Kiadó, Budapest – Róma, 2016)

SZABÓ FERENC SJ

¹Lásd Lukács László – Szabó Ferenc (szerk.): *Pázmány Péter emlékezete*. Róma, 1987, 197–267. Itt foglalta össze Lukács László francia nyelvű, alaposan dokumentált tanulmányunkat: *Autour de la nomination de Péter Pázmány au siège primatial d’Esztergom (1614–1616)*. Archivum Historicum Societatis Iesu 54 (1985) 77–148.

²A kötet a dokumentumok (339–390), a bibliográfia és az indexek után *angol nyelvű összefoglalót* nyújt (429–456) magyarul nem tudó olvasóknak.

³Tusor itt említi „az 1618. évi országgyűlésen háromszor is napirendre kerülő heves jezsuita-ellenes támadásokat”. Az udvar félelmei jogosak voltak, nem akarta felrúgni az 1608. évi 8. törvénycikkben rögzített megállapodást a rendekkel.

⁴Előzőleg bővebben: 25–45: „II/1. Ridolfi ügyvivő és De Mara nuncius tárgyalásai 1615 novemberéig.”

⁵Lásd a *Pázmány Péter emlékezete* című gyűjtőkötetben — Lukács László említett összefoglalója mellett — Óry Miklós SJ *Pázmány kegyelemvitája a grazi egyetemen* és Szabó Ferenc SJ *Pázmány hitelemzése a grazi De Fide traktátusban* című tanulmányt.

BALOGH GÁBOR: A RÓMAI KATOLIKUS EGYHÁZ ÉS A NEMZETISZOCIALISTÁK MAGYARORSZÁGON Főbb konfliktusalakzatok és modus vivendik

Az igen terjedelmes, több mint ötszáz oldalas összeállítás a szerzői előszó szerint azt tűzte ki célul, hogy bemutassa a hazai római katolikus egyház — elsősorban is a klérus —, illetve a nemzetiszocialista mozgalom egymáshoz és a környezetéhez való konfliktusos viszonyulását, a két fél között megfigyelhető konfliktusalakzatokat és modus vivendiket, főleg az 1931 és 1945 közötti időszakra összpontosítva. Arra vállalkozik, hogy a nagyrészt már ismert tényanyagot szociológiai fogalmak segítségével értelmezze, ám hangsúlyozza, hogy „morzsákat csipeget”, „csupán keresztmetszetét” (16.) kívánja adni a témának. Ugyanakkor érzékelhető az a törekvés,

hogy szélesebb történeti összefüggésekbe próbálja ágyazni a témát, ezért a katolicizmus 19. századi konfliktusait, elsősorban az egyházpolitikai küzdelmet is hosszasan tárgyalja.

A könyv hat tematikus fejezetre tagolódik. Az első mintegy bemutatja a konfliktusban részesnek tekintett feleket: a katolikus egyházat, a nemzetiszocialista mozgalmat, a hazai zsidóságot, végül a kormányzót és a kormányt, vagyis a korabeli magyar államhatalmat. A második fejezet az egyház „politikai arculatát”-t kívánja megfesteni: elsőként általánosságban vizsgálja a katolicizmus és a politika viszonyát, olyan periférikus területekre is elkalandozva, mint a klerikusok fegyverviselésének kérdése; majd részletesebben is kitér öt irányzatra, amelyeket a korabeli papság soraiban azonosít: a legitimizmusra, a keresztényfasizmusra, a nemzetiszocializmusra, a keresztényszocializmusra és a nyilas-keresztes-hungarista mozgalomra. A harmadik rész az egyház viszonyulását mutatja be négy tényezőhöz: a nemzetiszocialista (nyilas) mozgalmakhoz, az államhoz és a társadalomhoz, a nemzetiségi kérdéshez, valamint a zsidókérdéshez. A negyedik fejezet a *Kulturkampf és Kirchenkampf* címet viseli, és a német szakirodalomban meghonosodott fogalmak segítségével kísérel meg értelmezni a magyar katolicizmus 1890 és 1945 között megvívott közéleti konfliktusait, kitérve az állammal folytatott házasságjogi küzdelmekre, illetve a protestáns felekezetekkel fenn tartott viszonyra. A következő, *Konkordátumok és egyházpolitika* című rész először a *modus vivendi* példájaként értelmezett 1933-as német konkordátumot, illetve a Szálasi Ferenc-féle, megvalósulatlan konkordátum-tervezetet mutatja be, majd Adolf Hitler kereszténység-felfogását, a német újpogányságot, továbbá XII. Piusz pápának a II. világháború alatt tanúsított magatartását tárgyalja. Az utolsó fejezet néhány esettanulmányt hoz az 1945 után politikai tevékenységük miatt felelősségre vont egyháziakról, majd statisztikák segítségével próbálja meg elemezni az 1890 utáni fontosabb társadalmi változások hatásait a katolicizmus helyzetére. Végül a terjedelmes melléklet következik, amely különféle táblázatok mellett huszonnégy forrásszöveget tartalmaz.

A könyv számos olyan problémakört érint tehát, amelyek csak távolról, közvetetten vagy alig kapcsolódnak a tulajdonképpeni témához. Néhány, a szakirodalomból már jól ismert kérdés bőséges tárgyalása esetlegesnek tűnik, a fejezetek pedig nem igazán állnak össze szerves egésszé — a szerző nem is tesz kísérletet arra, hogy összegzésként levonja az általa leírtak tanulságait.

Egyes megállapítások kívül esnek a történet-tudomány jelenlegi konszenzusán, ami természetesen nem baj, az azonban igen, hogy a szerző rendre adós marad álláspontjának indoklásával. Az 1890-es évek magyarországi állam–egyház konfliktusát például következetesen kultúrharcként említi, noha azt ma már egyházpolitikai küzdelemként tartjuk számon, kifejezve a fokozati különbséget, hiszen a magyar államnak — Bismarck Németországgal ellentétben — nem volt célja az egyház teljes ellehetlenítése. Bizonyos állítások — például, hogy Teleki Pál halálának körülményei vitatottak lennének (79.) — csak a tudományos közegeen kívül értelmezhetőek, mások, mint hogy Mindszenty Józsefet „enyhe fajvédő-fasisztoid beállítódás” jellemezte volna (303.), letűnt idöket idéznek. Érdekes, hogy a könyv nem tárgyalja részletesen a katolikusok német megszállás alatti embermentő tevékenységét, amiben nemcsak a nunciatúra vett részt, hanem a klérus soraiból is számosan. Végül a szöveg egyenetlenségeire is fel kell hívni a figyelmet: bizonyos pontokon a szerző a publicisztikára jellemző eszközökkel él, így például a két világháború közötti zsidóságról írt eszmefuttatásait a szövegdobozban Landesmann György főrabbi 1993-as nyilatkozatával illusztrálja. Nem világos az sem, hogy milyen olvasóközönségnek készült a munka, és milyen ismeretszintet feltételez. Az első fejezet például igencsak alapvető tudásanyagot közöl, és az oktatási segédanyag-funkciót látszik alátámasztani a szövegdobozok gyakori alkalmazása is. Ugyanakkor más szöveghelyek kevésbé ismert eseményeket, személyeket is köztudottként kezelnek, ahol pedig elkelhetett volna a segítség a kevésbé tájékozott olvasóknak. (*L'Harmattan*, Budapest, 2015)

KLESTENITZ TIBOR

A MI ORSZÁGUNK

Horváth Csaba fizikai színháza lenyűgöző látványosságával könnyen maga alá temetheti nézőjét. Rendkívül finoman keveri a realista igényű színház pszichológiai motivációkra érzékeny aspektusait a tánc, a mozgás absztrakt stilizációjával. Látványkonceptiójának magva egy improvizációs drámajátékra épül, melynek alapja egy hétköznapi tárgy (mobiltelefon, krumpli, cigarettásdoboz, akármilyen), amit az improvizálóknak úgy kell felhasználniuk, hogy a jelenetben nem jelentheti önmagát. Ezek a tárgyak lesznek a Horváth Csaba vezette Forte Társulat darabjainak szinte kizárólagos kellékei. A második világháború idején az élelmiszerhiánytól szenvedő